

«Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.)

Podkur R. «Children's GULAG» in the context of state terror policy (1937–1939).

The author investigates how the system of special institution for the children of «the great terror» victims was formed.

Як свідчать документальні джерела, державна каральна політика в СРСР була спрямована на потенційних політичних опонентів та інакомислячих, а також на ізоляцію кримінальних елементів, професійних злочинців, порушників законодавства. Вона будувалася на основі класової теорії. Як правило, порушникам «соціалістичної законності» з числа «трудящих мас» призначалися мінімальні покарання у порівнянні з вихідцям «соціально чужих класів». У Виправно-трудоному кодексі РСФРР 1924 р. вказувалося: «Режим в трудових колоніях переважно для правопорушників з середовища трудящих, випадково чи через злидні здійснивших злочин, повинен наближатися до умов роботи та розпорядку дня вільних громадян»¹.

Таким чином, кримінальні злочинці — вихідці з пролетарського середовища — «соціально близькі», на відміну від представників «соціально чужих класів» та засуджених за політичними статтями. Подібне ставлення екстраполювалося на дітей засуджених громадян.

Радянська історіографія замовчувала наявність спеціальних закладів для дітей репресованих громадян. Науковці вивчали досягнення правоохоронних, виконавчих та партійних органів у ліквідації безпритульності та дитячої злочинності. Особливо активно досліджувалася участь органів державної безпеки у боротьбі з

¹ Див.: Исправительно-трудова кодекс РСФСР [Текст] / Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика. – М.: Гос. изд-во Сов. законодательства, 1933. – 40 с.; Исправительно-трудова кодекс РСФСР 1924 года // Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудова праву. (1917–1959 гг.) / Сост.: П. М. Лосев, Г. И. Рагулин. – М.: Госюриздат, 1959. – 360 с.

безпритульністю, роль Ф. Дзержинського та А. Макаренко у створенні дитячих спеціальних виховних закладів².

Лише з кінця 1980-х рр. з'явилися перші свідчення про існування спеціальних закладів для дітей репресованих батьків. У 2002 р. побачив світ документальний збірник «Дети ГУЛАГа. 1918–1956»³. Автори-упорядники вперше поставили питання про соціальне походження безпритульних дітей. Вони стверджували, що здебільшого — це діти із знищених сімей. Їх батьки або були розстріляні, або ув'язнені у концтабори, або загинули на фронтах громадянської війни чи під час голоду. Самі діти зазвичай відповідали, що «батьків не пам'ятають» або «загинули від голоду», або «з робітників чи селян». Життя швидко навчило, що непролетарське (дворяни, офіцери, чиновники, священники тощо) походження призводить до тюрми чи смерті⁴.

² *Арнаутов В.А.* Голод и дети на Украине. — Харьков, 1922; *Гернет М.Н.* Социально-правовая охрана детства за границей и в России. — М., 1924; *Калинина А.Д.* Десять лет работы по борьбе с детской беспризорностью. — М.; Л., 1928; *Лившиц Е.* Социальные корни беспризорности. — М., 1925; *Маро (Левитина) М.И.* Работа с беспризорными: практика новой работы в СССР. — Харьков, 1921; *Познышев С.В.* Детская беспризорность и меры борьбы с ней. — М., 1926; *Ионова В.Я.* Педагогические высказывания Ф. Э. Дзержинского и его борьба с детской беспризорностью в СССР. — Омск, 1950; *Арнаутов Г.Я.* Забота коммунистической партии и Советского правительства об охране детей и строительстве детдомов в РСФСР в период 1917–1925 гг. — М., 1952; *Марейн К.Н.* Опыт воспитательной работы в коммуне им. Ф. Э. Дзержинского. — М., 1953; *Коваленко С.С.* История возникновения и развития детских домов в Украинской ССР в период с 1917 по 1929 годы. — М, 1954; *Чех С.М.* Мероприятия коммунистической партии и Советского правительства по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью в период восстановления народного хозяйства в СССР (1917–1925 гг.). — К., 1954; *Гусак А.А.* Комсомол — помощник коммунистической партии в борьбе с детской беспризорностью на Украине (1921–1928 гг.). — Днепропетровск, 1976; *Герасимова Г.Г.* Борьба Коммунистической партии и советского правительства с детской беспризорностью в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.) (на материалах Московской и Ленинградской губерний). — М., 1971; *Шишова Н.В.* Борьба Советского государства за преодоление детской беспризорности в 1926–1936 гг. (на материалах Дона и Кубано-Черноморья). — Ростов-на-Дону, 1982; *Диптан И.И.* Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919–1932 гг.). — К., 1991 та ін.

³ *Дети ГУЛАГа. 1918–1956* / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. — М.: МФД, 2002. — 631 с.

⁴ Там само. — С. 9.

У тому таки 2002 р. А. Зінченко захистила кандидатську дисертацію «Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття»⁵. Дисертантка розглядала дитячу безпритульність як соціальне явище, що характеризувалося відсутністю сприятливих умов для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку дитини.

А. Зінченко дослідила основні причини дитячої безпритульності в Україні у 1920-х – 1930-х рр.: низький матеріальний рівень життя родин; безробіття, особливо розповсюджене серед молоді; недоліки становлення нової освітньої та виховної системи, недоступність системи освіти для певної частини дітей; соціально-психологічний клімат перехідного періоду, формування маргінальної особистості; соціально — класову політику радянського уряду і формування авторитарної політичної системи; політичні репресії та депортації населення України; суперечливий процес становлення системи охорони дитинства в радянській Україні.

Отже, в основі видів безпритульності покладено принцип відсутності тих чи інших умов, необхідних для розвитку дитини. Дослідниця класифікувала безпритульних на дві великих групи:

- безпритульні діти, які втратили батьків чи опікунів або зв'язок з ними і внаслідок цього опинилися на вулиці;
- бездоглядні діти, які мають батьків або знаходяться під опікою, але не мають повного матеріального забезпечення, належних умов виховання і внаслідок цього більшу частину дня знаходяться на вулиці.

Особливу увагу авторка звернула на соціальні наслідки колективізації та голодомору 1932–1933 рр., політичних репресій та депортацій населення в контексті нової хвилі дитячої безпритульності. Подальшими дослідженнями ця теза знаходить цілковите підтвердження. Комісія по поліпшенню умов життя дітей при ВЦВК в 1935 р. визнала одним із факторів збільшення безпритульності в УСРР масові депортації під час колективізації та голодомор. На 1931 р. в 226 дитячих будинках УСРР налічувалося 39 318 дітей, до кінця 1933 р. у 452 дитбудинках нараховувалося 96057 дітей, не враховуючи біля 96 тис. дітей, які знаходилися у патронаті⁶.

⁵ Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2002. – 17 с.

⁶ Дити ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 176.

За соціальним складом переважно більшість безпритульних на початку 1930-х рр. складали селянські діти. Взимку 1932–1933 рр. дитяча безпритульність і смертність набули таких масштабів, що не рахуватися з цим стало вже не можливим. Відповідно до травневої 1933 р. постанови КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» при РНК УСРР було утворено Всеукраїнську, а при обласних виконавчих комітетах — місцеві надзвичайні комісії боротьби з безпритульністю та жебрацтвом, створені сільські дитячі приймальники, організовані харчові пункти при школах, формувалися трудові загони з підлітків тощо. Кількість вилучених дітей з вулиці тільки за травень–липень 1933 р. становила 158 тис.⁷ Однак, А. Зінченко не проаналізувала подальшу долю дітей у дитячих будинках чи спеціальних дитячих пеніцітарних закладах. Дослідниця не акцентувала увагу на політичній зацікавленості керівництва країни у формуванні радянського світогляду у дітей, які втратили сім'ї через помилки у економічній політиці, цілеспрямований державний терор (депортації, репресії тощо).

Практика ув'язнення підлітків за політичними мотивами була апробована ще у кінці 1920-х рр. Так, до голови Політичного Червоного Хреста К. Пешкової в грудні 1929 р. надійшов лист щодо засудження групи підлітків — учнів школи 2-ого ступеню за статтями 58¹⁰ (антирадянська пропаганда та агітація) та 58¹¹ (організаційна діяльність спрямована на вчинення контрреволюційних злочинів) Кримінального кодексу. Старшому з них виповнилося 16 років. Інкриміновані злочини вони здійснили у 1927 р. тобто у віці 12–13 років. П'ятеро хлопчаків отримали дворічний термін ув'язнення у колонії на Соловках⁸.

В структурі Управління Соловецькими таборами з 1928 р. існувала внутрішня табірна дитяча трудова колонія, створена за ініціативою ув'язненого, юриста за освітою Олександра Колосова. Діти жили за законами злочинного світу, ув'язнені їх називали «шпанятами» або «вшивниками». Перевиховувати їх ніхто не збирався. Діти, у тому числі і засуджені за політичними статтями, аби вижити, були змушені приймати злодійські правила співжиття і переставали бути «політично небезпечними».

⁷ Див.: Зінченко А.Г. Вказ. праця. – С. 4.

⁸ Державний архів Російської Федерації (далі – ДА РФ), ф. 8409, оп. 1, спр. 46, арк. 104. Див.: Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 74–75.

У колонії кожному підлітку надався тапчан та білизна. Діти отримували посилене харчування (додатково стакан молока чи навіть м'ясо). Однак, здебільшого, додаткова пайка не доходила до дітей.

Також діти відвідували спеціальну організовану школу. Але вони продовжували жити власним «злочинним» життям, що цілком влаштовувало табірну адміністрацію. Існування колонії врятувало життя підліткам, інакше вони швидко загинули б на лісозаготівельних роботах. Дитячий барак колишньої трудової колонії до цих пір неушкоджений знаходиться на Соловецькому острові. Він поділений на квартири, де проживають місцеві жителі⁹. Про його призначення нагадує лише спеціальна табличка, встановлена співробітниками Соловецького музею-заповідника «Жилой барак детской колонии УСЛОН [построен] до 1928».

Упереджене ставлення до дітей «непролетарських» класів у листі від 3 січня 1935 р. до голови ВЦВК М. Калініна відзначала заступник наркома освіти РСФРР Н. Крупська. Аналізуючи причини безпритульності і бездоглядності, окрім економічного (недостатнє фінансування та розкрадання бюджетних коштів) та кадрового (низький рівень підготовки персоналу дитячих будинків та колоній) факторів, вона відзначала соціальну дискримінацію стосовно дітей «куркулів», «релігійників» тощо. Крупська вважала за потрібне «припинити переслідування за взяття на виховання дітей родичів-лішенців. Трапляються випадки, коли вчительку звільняють з посади за те, що вона бере на виховання племінника, сина колишнього священика чи куркуля. Ми бачимо, як де-небудь на «Біломорбуді» перевиховуються дорослі і кидаємо на поталу долі дітей якогось псаломщика»¹⁰.

Проблема безпритульності у середині 1930-х рр. знову стала настільки нагальною, що вимагала прийняття державних рішень. Спільною постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності від 31 травня 1935 р. встановлювалася система дитячих закладів: в наркоматі освіти союзних республік — дитячі будинки «нормального типу» для дітей позбавлених засобів існування, дитячі будинки, які утримувалися за рахунок батьків та дитячі будинки для «важких вихованців»; в наркоматі охорони здоров'я союзних республік — спеціальні

⁹ В отце океана моря... / Авт.-сост. М. Осипенко. – М.: О-во сохр. лит. наследия, 2008. – С. 246–247.

¹⁰ Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 176.

дитячі будинки для дітей, які вимагали тривалого лікування; в наркоматі соціального забезпечення союзних республік — спеціальні дитячі будинки для дітей-інвалідів; в наркоматі НКВС союзних республік — ізолятори, дитячі приймальники-розподільники, трудові колонії¹¹. Паралельно поліпшувалося матеріально-технічне та фінансове становище таких дитячих закладів. Через відділ шкіл ЦК ВКП(б) додатково направлялися на посаду завідуючих дитбудинками 200 комуністів, ЦК ВЛКСМ направляв 500 комсомольців на посади заступників завідуючих дитбудинками по виховній роботі, наркомат освіти — випускників педагогічних технікумів та інститутів. Серед кваліфікованих робітників на фабриках та заводах відбиралися майбутні завідуючі майстернями дитбудинків та трудових колоній.

Постанова визначала НКВД СРСР поряд з наркоматом освіти органом — відповідальним за виховання дітей. Через тиждень, 7 червня 1935 р., нарком внутрішніх справ СРСР Г. Ягода видав наказ щодо ліквідації безпритульності та бездоглядності. Він закликав «мобілізувати весь наш багатий досвід «перековки» людей..., перевиховання в наших трудкомунах правопорушників».

В структурі адміністративно-господарського управління НКВД СРСР створювався Відділ трудових колоній для неповнолітніх, який мав займатися організацією трудових колоній та приймальників-розподільників для неповнолітніх, очолювати шкільну, виробничу та навчально-виховну роботу. У складі Відділу функціонували наступні відділення: організаційне із сектором особового складу трудових колоній та приймальників-розподільників, навчально-виховне відділення із сектором обліку та розподілення дитячих контингентів, виробниче відділення із сільськогосподарським та промисловим секторами, відділення постачання та збуту, фінансово-планове відділення. В НКВД союзних республік у структурі адміністративно-господарського управління/відділу теж організувалися подібні Відділи. Начальником Відділу трудових колоній для неповнолітніх НКВД СРСР призначався П. Перепьолкін, помічниками П. Алтарьов та А. Ніколаєва.

Керівництву Відділу доручалося до 1 липня 1935 р. прийняти на баланс від наркомату освіти СРСР, РНК союзних та автономних республік, крайових та обласних виконкомів приймальники-розподільники і трудові колонії, від ГУЛАГу НКВД СРСР — трудові

¹¹ ДА РФ, ф. 9401, оп. 12, спр. 103, арк. 4.

колонії для неповнолітніх за виключенням трудових колоній, які знаходяться в таборах¹².

Отже, створення системи спеціальних дитячих закладів в структурі НКВД СРСР передбачало «перевиховання» дітей всіх соціальних груп, формування у них «комуністичного світогляду». Паралельно здійснювалася їх експлуатація. Наявність відділення постачання та збуту та фінансово-планове відділення у складі Відділу трудових колоній для неповнолітніх НКВД СРСР свідчить про участь дитячих виробничих майстерень у промисловому виробництві. Так, державний виробничий план дитячих трудових колоній у 1936 р. складав 135 млн. крб.¹³ Таким чином, головний принцип сталінського ГУЛАГу — бути самоокупним — поширювався і на дитячі заклади. В таких умовах важко уявити дотримання 4-х годинного робочого дня, техніки безпеки, матеріально-технічного забезпечення тощо.

Звичайно, умови життя спонукали дітей до втеч. За інформацією Адміністративно-господарського управління НКВД СРСР І. Островського від 31 жовтня 1935 р. лише у серпні місяці з дитячих закладів НКВД України зафіксовано 1380 втеч¹⁴.

Якщо до «великого терору» органами НКВД СРСР діти репресованих громадян розглядалися як «безпритульні» та «бездоглядні», то в оперативному наказі № 00447 НКВД СРСР «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов» від 30 липня 1937 р. члени сімей репресованих за першою та другою категорією підлягали як мінімум обліку.

Сім'ї засуджених громадян за першою категорією автоматично виселялися з Москви, Ленінграду, Києва, Тбілісі, Баку, Ростова-на-Дону, Таганрогу, з районів Сочі, Гагри і Сухумі та прикордонних районів СРСР. Якщо чекісти вважали членів сім'ї репресованого здатних «до активних антирадянських дій», то постановою «трійки» вони направлялися до табору чи трудові поселення. Виселенню підлягали також і неповнолітні члени сім'ї.

Але масштаби «великого терору» постійно зростали, автоматично збільшувалося коло сімей, невдоволених діями вищого партійно-державного керівництва СРСР. Численні скарги на безпідставні арешти сотнями надходили до лідерів ВКП(б), Голови РНК СРСР.

¹² ДА РФ, ф. 9401, оп. 12, спр. 103, арк. 6.

¹³ Діти ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 202.

¹⁴ Там само. – С. 199.

Тому 15 серпня 1937 р. з'явився оперативний наказ НКВД СРСР № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины». Він передбачав арешти членів сімей громадян, репресованих військовою колегією і військовими трибуналами за першою та другою категоріями, починаючи з 1 серпня 1936 р. Наказ яскраво засвідчив устремління Сталіна та його оточення в контексті приготувань до майбутніх збройних конфліктів позбутися потенційної небезпеки однієї із складових «п'ятої колони» — сімей репресованих громадян.

Наказ детально інструктував співробітників органів державної безпеки стосовно практики вилучення дітей. Чекісти складали два списки (діти дошкільного віку та до 15 років), де вказували кількість дітей, їх вік. Згідно оперативного наказу, діти автоматично вважалися сиротами.

Окремо надавалася характеристика на дітей старше 15 років, здатних «на соціально небезпечні та антирадянські дії». На таких підлітків заводилися окрема слідча справа. Подальшу долю неповнолітнього вирішувала Особлива нарада НКВД СРСР. В залежності від віку, ступеня небезпеки і можливостей «виправлення», діти підлягали ув'язненню в табори, виправно-трудова колонії та дитячі будинки особливого режиму наркоматів освіти союзних республік. На жаль, поки не вдалося встановити — коли з'явилися «дитячі будинки особливого режиму наркомату освіти». Можливо, вони були створені на основі існуючих дитячих будинків, можливо — це цілком нові дитбудинки. Персонал дитячого будинку, який приймав дітей, перевірявся місцевим УНКВД на предмет політичної благонадійності.

Наркоми внутрішніх справ республік і начальники УНКВД країв та областей повідомляли по телеграфу особисто заступника начальника АГУ НКВД СРСР М. Шнеєрсона списки дітей, які підлягали вилученню. В списках вказувалося прізвище, ім'я по-батькові, рік народження, клас навчання. У списках діти комплектувалися так, щоб у один і той самий дитячий заклад не потрапили діти, які були родичами чи знайомими.

Так, за свідченням Л. Бачук (Столярової), уродженки Харкова, після арешту у листопаді 1937 р. батька та вислання матері її спочатку направили до Харківського приймальника-розподільника, а згодом до Чернігівського дитячого будинку. Її брат змушений був залишити школу і поїхати на Донбас. Спроби зв'язатися з

братом натикалися на заборони персоналу¹⁵. Таким чином, підтверджується теза про свідоме вилучення дітей у батьків та виховання свого роду «радянських яничарів».

Після отримання списків заступник начальника АГУ НКВД СРСР особисто розподіляв дітей по дитячим закладам. Телеграфом він повідомляв наркомів НКВД республік та начальників УНКВД про направлення певних дітей у визначенні ним будинки. Копія телеграми направлялась завідуючому дитячого закладу і була підставою для прийому дітей. Свідоцтво про народження дитини, де вказувалися місце народження та батьки запечатувалося у окремий конверт і зберігалось у керівника дитячого закладу. Але типовими були випадки, коли діти прибували без документів. Так, начальник УНКВД по Чернігівській області А. Єгоров 23 липня 1938 р. повідомляв заступника наркома НКВД УРСР І. Шапіро, що з Дніпропетровського УНКВД в Борзенський дитбудинок прибуло 80 дітей, з них 33 — без документів, з Київського УНКВД — 23 дитини, Вінницького УНКВД — 6 дітей¹⁶.

Аналіз опублікованих свідчень показав, що дітей намагалися направляти у сусідні республіки, мінімум у сусідні області. Зокрема, діти з Москви направлялися в Дніпропетровський, Таращанський дитячі будинки, із Харкова — до Чернігова, із Магнітогорська — до Уральська, з Владивостока — до Одеси тощо¹⁷.

Наказ зазначав, що начальники УНКВД визначають лише перелік дитячих будинків та ясел наркомату охорони здоров'я, де розміщували дітей до 3-річного віку. Вони знаходилися у населених пунктах, де проживали засуджені. Дітей у віці від 3 до 15 років передавали у дитячі будинки наркомату освіти поза Москвою, Ленінградом, Києвом, Тбілісі, Мінськом, приморськими та прикордонними містами. Новонароджені діти перебували з матерями у таборах до 1–1,5 річного віку, потім передавалися до дитячих ясел.

Діти репресованих обов'язково обліковувалися в АГУ НКВД СРСР та підлягали політичному контролю (настрої, поведінка тощо)¹⁸. Спочатку оперативне обслуговування підлітків та персо-

¹⁵ Діти ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 242.

¹⁶ ГДА СБ України. – Ф.16, оп. 31. – Пор.58, арк. 201.

¹⁷ Див. колекцію листів московського товариства «Меморіал» опубліковану у: Діти ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 241–257.

¹⁸ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2000. – С. 106–110.

налу дитячих закладів оперативним наказом НКВД СРСР № 00284 від 4 серпня 1935 р. покладалося на апарат Особливоуповноваженого. З 11 лютого 1938 р. згідно наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 0058 «Про агентурно-оперативне обслуговування трудових колоній НКВД для неповнолітніх та приймальників-розподільників» робота покладалася на районні та міські апарати УГБ НКВД. В штаті колонії вводилася нова посада заступника начальника по оперативній частині. Він підпорядкувався відповідному місцевому апарату УГБ НКВД. При необхідності слідчі справи на підлітків через районні та міські апарати УГБ НКВД направлялися на «трійку» УНКВД або через відділ трудових колоній на Особливу нараду НКВД СРСР¹⁹. Чекісти намагалися виявити настрої підлітків, спроби втеч, запобігти встановленню контактів з родичами чи спробам прояснити долю батьків та вияснити власне походження.

Типовими стали свідчення про зміну, за різних обставин, прізвищ та імен дітей. Зокрема, у міжнародному історико-просвітницькому правозахисному товаристві «Меморіал» у Москві зберігаються листи колишніх дітей репресованих. Так, Євгенія Дальська, 1933 р. народження, народилася у м. Кузнецьк (область чи край не вказані). При отриманні паспорту у 1949 р. у паспортному відділку МВС колишній вихованці дитячого будинку Ульяновської області сказали, що у свідоцтві про народження написані два прізвища. Після нечисленних консультацій з керівництвом дитячого будинку та місцевим апаратом МГБ їй видали паспорт на ім'я Євгенії Дальської. Після випуску з дитячого будинку свідоцтво про народження їй відмовилися видати. У паспорті їй вказали номер свідоцтва про народження. Після звернення до відповідного відділу ЗАГСу про видачу копії свідоцтва про народження, співробітники установи відповіли, що під вказаним номером числиться зовсім інша особа²⁰.

Хоча при реалізації оперативного наказу НКВД СРСР № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины» співробітники органів державної безпеки прораховували можливу кількість «дитячого контингенту», але масштаби репресій постійно зростали. Автоматично збільшувалася кількість дітей, які підлягали розміщенню у спеціальних дитячих закладах. Нарком НКВД СРСР М. Єжов 1 червня 1938 р. у листі до голови РНК СРСР В. Молотова писав, що починаючи з липня 1937 р. по 10

¹⁹ ДА РФ, ф. 9401, оп. 1а, спр. 20, арк. 58.

²⁰ Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 241–242.

травня 1938 р. НКВД СРСР направило у дитячі будинки наркомату освіти 15347 дітей²¹ репресованих батьків. Єжов просив голову уряду СРСР виділити асигнування на вилучення (арешт) та розміщення додатково 5000 «дитячого контингенту». Керівник НКВД СРСР планував розмістити в РСФРР — 3000, в УРСР — 2000 дітей. На етапування дітей НКВД СРСР просив виділити додатково 1525000 крб.²² З вказаної суми на залізничні квитки для дітей планувалося витратити 300 тис., на супроводжуваних осіб — 600 тис., харчування дітей в дорозі — 250 тис., добові супроводжуваних — 375 тис. крб.²³ Голова РНК СРСР В. Молотов 9 серпня 1938 р. підтримав ініціативу М. Єжова і додаткові кошти для етапування дітей були виділені.

Однак, розміщення дітей у дитячих будинках наркомату освіти СРСР виявилось дещо складною проблемою. Голова РНК РСФРР М. Булганін вважав за можливе розмістити заплановану кількість дітей (3 тис.) в існуючих дитбудинках без додаткових асигнувань.

На відміну від російського колеги, голова РНК УРСР Д. Коротченко у листі до В. Молотова від 28 червня 1938 р. зазначив, що розміщення 2000 дітей можливе лише за умови створення додаткової мережі дитячих будинків, оскільки «діючі вже перевантажені». Тому необхідно виділити із державного бюджету додаткове фінансування у розмірі 2650000 крб. Він надав навіть калькуляцію видатків на утримання дітей, починаючи з 1 липня 1938 р. (див. табл. 1.)²⁴

Норма витрат поточного утримання на одну дитину
у дитячому будинку (з 1 липня 1938 р.)

Таблиця 1

	Річна норма	Проект наркомату фінансів УРСР
Зарплата	590	295
Господарські витрати	135	85
Навчальні витрати	45	45
Придбання одягу	405	400
Харчування	1000	500
Всього	2175	1325

²¹ У доповідній записці від 4 серпня 1938 р. керуючому справами РНК СРСР Петрунічеву заступник наркома НКВД СРСР Жуковський зазначив, що станом на 10 липня 1938 р. було вилучено 17355 дітей репресованих батьків.

²² ДА РФ, ф. Р-5446, оп. 22а, спр. 95, арк. 8.

²³ Там само, арк. 6.

²⁴ Там само, арк. 4.

Одночасно Д. Коротченко направив і розрахунок додаткових асигнувань для розміщення 2 тис. дітей у дитячих закладах України (див. табл. 2).

Розрахунок додаткових коштів на утримання 2 тис. дітей репресованих батьків на 1938 р. (по областям УРСР)

Таблиця 2

Область	Контингент	Сума витрат за проектом наркомату фінансів УРСР (в тис. крб.)
Київська	300	398
Чернігівська	200	265
Вінницька	300	397
Полтавська	300	398
Харківська	300	397
Сталінська	100	132
Ворошиловградська	100	133
Дніпропетровська	100	132
Миколаївська	100	133
Одеська	200	265
Всього	2000 дітей	2 млн. 650 тис. крб.

Така категорична позиція українського уряду була зумовлена переповненням дитячих будинків наркомату освіти дітьми репресованих батьків. Через перевантаженість дитячих будинків, брак матеріально-фінансових ресурсів діти страждали від недоїдання, були погано одягнені, розміщувалися у непристосованих приміщеннях.

Наркомат НКВД ССР був повністю поінформований про умови перебування дітей. Заступник наркома НКВД СРСР М. Фриновський у наказі № 00309 від 20 травня 1938 р. відзначав: «В детских домах системы Наркомпроса, где размещены дети репрессированных врагов народа, имеют место грубейшие политические извращения в деле содержания и перевоспитания детей репрессированных родителей. Извращения эти являются результатом того, что Наркомпросы не занимаются этими детдомами, а НКВД союзных республик совершенно недопустимым образом выпустили из своего поля зрения эти важнейшие объекты.

Делу правильного политического воспитания этих детей и сохранения здоровой советской обстановки в указанных детдомах не

уделяют почти никакого внимания, в результате чего в ряде детских домов имеет место враждебное отношение к детям репрессированных, переходящее в случаи прямого издевательства над ними».

Керівництво НКВД СРСР непокоїла грубість персоналу, постійні нагадування підліткам, що вони «діти ворогів народу»²⁵. В такій ситуації головне завдання «радянського колективного виховання» — забуття батьків та «малої батьківщини» і перетворення у члена нової спільноти «радянська людина» було нездійсненим.

Паралельно М. Фриновський вимагав припинити створювати дітям репресованих привілейовані умови: «Одновременно в ряде детских домов детям репрессированных родителей создают в сравнении с остальными детьми детдомов особые привилегированные условия в части питания, одежды, режима и т.д., выделяя на эти цели дополнительные ассигнования сверх бюджета, что совершенно недопустимо»²⁶.

Враховуючи існуючі перекручення, М. Фриновський вимагав: «Первое — немедленно обеспечить оперативное, агентурное обслуживание детских домов, в которых содержатся дети репрессированных родителей.

Второе — своевременно вскрывать и пресекать всякие антисоветские, террористические намерения и действия, в соответствии с приказом НКВД № 00486.

Третье — одновременно обеспечить правильный режим питания детей репрессированных, своевременно пресекая имевшие место издевательства над детьми, также попытки воспитательского состава детдомов создавать враждебную обстановку вокруг детей репрессированных.

Устранить привилегированное положение, созданное в некоторых домах для детей репрессированных родителей в сравнении с остальными детьми.

Четвертое — проверить руководящий состав и кадры воспитателей детдомов, очистив их от непригодных работников»²⁷. Він попередив наркомів НКВД союзних республік, начальників крайових та обласних УНКВД про особисту відповідальність стосовно умов утримання дітей репресованих батьків.

²⁵ ДА РФ, ф. 9401, оп. 1а, спр. 20, арк. 199.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само, арк. 199–199 зв.

Масові вилучення дітей у репресованих батьків припинилася лише після наказу НКВД СРСР № 00689 від 17 жовтня 1938 р. Тепер дружина репресованого громадянина підлягала арешту лише у випадку наявності підтверджених даних про «співпрацю із за-судженим», «була в курсі контрреволюційної роботи чоловіка» чи «її висловлювання можуть бути розцінені як соціально небезпечні та політично сумнівні». При арешті дружини, порядок направлення дітей залишався відповідно до наказу НКВД СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины»²⁸.

Але проводячи операцію по «репресуванню дружин та дітей зрадників Батьківщини» згідно оперативного наказу НКВД СРСР № 00486 керівництво НКВД не брало до уваги, що стаття 46 Виправно-трудового кодексу передбачала можливість знаходження разом матерями дітей віком до чотирьох років.

Крім того, іноді під арешт потрапляли вагітні жінки чи за різних обставин вагітніли вже у таборі. Були випадки направлення жінок разом з дітьми до табору тощо. Стаття 46 Виправно-трудового кодексу обумовлювала наявність спеціальних організованих табірних ясел.

Таку невідповідність помітили лише у 1939 р. при наркомі НКВД СРСР Л. Берії. У доповідній записці Голові РНК СРСР В. Молотову від 20 березня 1939 р. він писав, що в умовах табору не можливо організувати дитячі заклади для дітей віком від 1,5 до 4 років та забезпечити їх відповідним вихованням, харчуванням та доглядом.

За домовленістю керівництва Головного управління таборів НКВД СРСР та наркомату освіти СРСР частину дітей передали у відповідні «цивільні» дитячі заклади, де їх утримуватимуть до кінця строку покарання матері. Л. Берія вважав, що «перебування дітей в умовах виправно-трудового табору погано впливає на моральний та фізичний стан дитячого організму. Побутові та виробничі обставини, в яких знаходиться матір, позначається на дітях, що народжуються в таборах. Серед новонароджених ми маємо велику кількість дітей з уродженими вадами, недоношених та атрофічних, які вимагають спеціального догляду та особливого харчування. При відсутності спеціального кваліфікованого медичного та виховного персоналу, відповідно обладнаних дитячих закладів, а також необхідних особливих умов для нормального і пра-

²⁸ Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 307.

вильного розвитку дітей ми маємо підвищену захворюваність і смертність серед них, в основному на ґрунті неправильного харчування та догляду»²⁹.

Намагання персоналу таборів передати дітей у відповідні дитячі заклади поза межами табору натикалися на опір матерів, які посилалися на статтю 46 Виправно-трудового кодексу.

Адміністрація таборів була ознайомлена з постановою політбюро ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про арешти, прокурорському нагляді та ведення слідства та наказом НКВД СРСР № 00762 про порядок виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і проведення слідства»³⁰. До того ж, співробітників органів державної безпеки у 1939 р. арештовували за «порушення соціалістичної законності» під час виконання оперативних наказів у 1937 — 1938 рр. Тому адміністрація таборів, намагаючись формально дотримуватися чинного законодавства, поставила питання перед центральним керівництвом НКВД про долю малолітніх в'язнів. «Ціну питання» складала біля 4500 дітей ясельного віку, які знаходилися в таборах ГУЛАГу³¹.

Л. Берія пропонував законодавчо закріпити через Указ Президії Верховної Ради СРСР право органів НКВД СРСР закріпити відлучення дітей віком від 1,5 до 4 років від матерів та передавати до дитячих закладів. Матері отримали право залишати дітей лише на період кормління груддю. Проект Указу передбачав організацію ясел при таборах та колоніях НКВД для дітей віком до 1,5 років³².

Ініціативу наркома НКВД СРСР Л. Берії 7 квітня 1939 р. підтримав нарком юстиції СРСР М. Ричков. Він не заперечував проти ініціативи НКВД СРСР, однак пропонував здійснити такі зміни через постанову РНК СРСР без вказівки щодо зміни статті 46 Виправно-трудового кодексу. М. Ричков визнав, що багато норм Виправно-трудового кодексу застарілі і взагалі не виконуються, хоча формально він не відмінений³³.

²⁹ ДА РФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 120, арк. 2–3.

³⁰ Див.: Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – М.: МФД, 2004. – С. 607–615.

³¹ ДА РФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 120, арк. 2–3.

³² Там само, арк. 4–5.

³³ Там само, арк. 6.

На розгляд до В. Молотова документи потрапили лише 22 травня 1939 р. Секретаріат РНК СРСР пропонував Голові РНК прийняти пропозицію наркома НКВД СРСР Л. Берії з поправкою наркома юстиції СРСР М. Ричкова. Був навіть підготовлений проект постанови РНК СРСР. Однак, на засіданні РНК СРСР 7 червня 1939 р. питання було знято з розгляду³⁴. Л. Берія був присутній на засіданні і напевно погодився з рішенням РНК.

Враховуючи подальшу практику вилучення дітей від 1,5 віку з таборів ГУЛАГу та передачу їх у дитячі заклади наркомату освіти СРСР, РНК не визнало необхідним приймати постанову, яка б формально суперечила Виправно-трудоному кодексу.

Сам кодекс розцінювався як «велике досягнення» радянської карально-виховної системи, заснованої на ідеї «виховання працею на благо радянської батьківщини». Тому посилення режиму утримання в'язнів могло означати лише крах цієї ідеї. Водночас, діяли таємні нормативні акти НКВД СРСР, які передбачали відлучення дітей з 1,5 річного від матерів.

Отже, каральна політика більшовиків спрямовувалася на руйнування «соціально чужих сімей», відрив дітей від батьків і передачу їх у відповідні дитячі та виправно-трудова заклади для формування більшовицького світогляду та «комуністичного виховання».

В структурі НКВД СРСР був створений спеціальний відділ, який керував не лише «перевихованням» дітей-правопорушників, а й дітей «ворогів народу». Основу «соціалістичного перевиховання» складала експлуатація дитячої праці у виробничих майстернях дитячих будинків та трудових колоній. Поряд з наркоматом освіти СРСР органи державної безпеки були відповідальними за виховання дітей «соціально чужих категорій» та «ворогів народу».

Практика «перевиховання» дітей яскраво продемонструвала намагання вищого партійно-державного керівництва СРСР виховати свого роду «радянських яничарів», позбавлених роду-племіні та Батьківщини. Вони мали стати провісниками нової спільноти — «радянського народу».

³⁴ ДА РФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 120, арк. 7–8.